

José Nicolás de Azara i la seva repercussió en l'àmbit artístic català

Esther García Portugués

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

*José Nicolás de Azara i la seva
repercussió en l'àmbit artístic català*

Esther García Portugués

JOSÉ NICOLÁS DE AZARA
I LA SEVA REPERCUSSIÓ
EN L'ÀMBIT ARTÍSTIC CATALÀ

Tesi doctoral de
Esther García Portugués
Presentada per optar al títol de doctora en
HISTÒRIA DE L'ART

Directora de la tesi:
Dra. Rosa Maria Subirana Rebull

Divisió I: Ciències Humanes i Socials
Departament d'Història de l'Art
Universitat de Barcelona

PROGRAMA DE DOCTORAT: Art, Natura i Societat (1998-2000)

Barcelona, 2007

"Virtuti et Merito"

Sense la inesgotable força promotora
cultural i artística de
José Nicolás de Azara
i el suport incondicional de
Xavier Roura Bernal
aquest treball no hauria estat possible.

JOSÉ NICOLÁS DE AZARA
I LA SEVA REPERCUSSIÓ
EN L'ÀMBIT ARTÍSTIC CATALÀ

VOL. II

ESTHER GARCÍA PORTUGUÉS

2007

JOSÉ NICOLÁS DE AZARA
I LA SEVA REPERCUSSIÓ
EN L'ÀMBIT ARTÍSTIC CATALÀ

ESTHER GARCÍA PORTUGUÉS

2007

SUMARI

PREÀMBUL / I

- Objectius de la recerca i abast dels continguts / I
- Arxius i fons consultats / VII
- Estructuració del treball / IX
- Agraïments / XI

Sigles i abreviatures / 1

L'ESTAT DE LA QÜESTIÓ / 1

1. Bibliografia sobre Azara. Fonts epistolars / 3
 - 1.1. Fonts documentals impreses / 4
 - 1.2. Fortuna historiogràfica del polític i del protector de les arts / 9
 - 1.2.1. El polític / 10
 - 1.2.2. El promotor de les arts / 17
 - 1.2.3. El bibliòfil i promotor literari / 29
 - 1.2.4. L'escàs interès pel període de les dues ambaixades franceses / 33
2. El ressò historiogràfic dels tractats vinculats a Azara i dels models estètics que defensà / 37
 - 2.1. L'apreciació històrica de l'estètica de la segona meitat del segle XVIII / 37
 - 2.2. L'estimació de les *Obras de Mengs* en la bibliografia / 39
 - 2.3. La fortuna dels tractats estètics propers a l'ambient cultural d'Azara / 42
 - 2.4. La incidència d'Azara en els llibres de viatges / 49
 - 2.5. Estudis sobre la praxi i l'estètica dels consiliaris i professors de les escoles i acadèmies espanyoles / 55
 - 2.6. Investigacions a l'entorn dels models defensats per Azara i la seva utilització en l'àmbit artístic català / 62
 - 2.6.1. Estudis sobre les adquisicions i els concursos en l'Escola Gratuïta de Dibuix / 70
 - 2.6.2. Primeres aproximacions en la bibliografia als models utilitzats pels nostres artistes / 73
3. La incidència d'Azara en l'art català a través de la historiografia / 79
 - 3.1. Les primeres empremtes dels nostres artistes catalans en les fonts documentals impreses / 79
 - 3.2. La bibliografia del segle XIX / 81
 - 3.3. L'interès historiogràfic per les obres d'aquest període en la primera meitat del segle XX / 88
 - 3.4. L'art català del final del segle XVIII i l'inici del XIX suscita interès als historiadors del segle XX / 94
 - 3.4.1. Els llibres d'art català / 96
 - 3.4.2. Les monografies i l'estudi seriós de les diferents disciplines artístiques catalanes / 97
 - 3.4.2.1. Arquitectura / 100
 - 3.4.2.2. Escultura / 105
 - 3.4.2.3. Gravat / 112
 - 3.4.2.4. Pintura / 118

I: L'AZARA PROMOTOR CULTURAL I ARTÍSTIC, RECEPTOR I TUTOR DELS PENSIONATS ESPANYOLS / 123

1. Biografia cronològica de José Nicolás de Azara y Perera / 125
2. Síntesi del seu perfil polític i de promotor de les arts / 167
3. Azara i Catalunya / 175
 - 3.1. La gènesi d'una Acadèmia espanyola a Roma, segons Azara / 175
 - 3.2. L'Acadèmia d'Azara / 180
 - 3.3. Els primers pensionats sota el seu emparament / 187
 - 3.4. Els pensionats catalans / 192
 - 3.5. La diàspora dels pensionats. Catalunya i Mallorca / 198
 - 3.6. Algunes apreciacions sobre els resultats d'Azara com a director / 205
 - 3.7. El pas d'Azara per Barcelona / 209

II: LLIBRES I MODELS ENTORN D'AZARA I LA SEVA INCIDÈNCIA A CATALUNYA / 219

1. La bellesa en els llibres d'història de l'art i d'estètica entorn d'Azara / 221
 - 1.1. Les *Obras de Mengs* i les aportacions d'Azara / 226
 - 1.2. Les reedicions de les *Obras de Mengs* / 235
 - 1.3. Algunes crítiques a les *Obras de Mengs* / 239
 - 1.4. Altres tractats estètics de l'entorn d'Azara i el seu ressò a Catalunya / 246
 - 1.5. Les monografies i els catàlegs com a llibres especialitzats / 264
2. Roma, les excavacions, Azara i Catalunya en els llibres de viatges / 269
 - 2.1. Algunes característiques dels autors dels llibres de viatges / 271
 - 2.2. Les excavacions, centres d'atracció estètic per als viatgers / 280
 - 2.3. La incidència d'Azara en els llibres de viatges / 295
 - 2.4. Catalunya dins els llibres de viatges d'Espanya / 319
3. La Real Academia de San Fernando i l'Escola Gratuïta de Dibuix, receptores i transmissores dels valors estètics mengsians / 333
 - 3.1. El primer viatge de Mengs a Espanya / 334
 - 3.2. La participació d'Azara en la consolidació de l'estètica de Mengs / 338
 - 3.3. Bernardo de Iriarte, viceprotector de l'Acadèmia / 346
 - 3.4. El marquès d'Espeja de viceprotector i l'escultor Josep Antoni Folch / 355
 - 3.5. Algunes qüestions generals sobre la influència d'Azara en l'Acadèmia / 360
 - 3.6. Una aproximació a la biblioteca de la Real Academia de San Fernando i a les biblioteques de Catalunya / 364
 - 3.6.1. La biblioteca de la Real Academia de San Fernando / 364
 - 3.6.2. Les biblioteques a Catalunya / 367
 - 3.6.2.1. La biblioteca de l'Escola Gratuïta de Dibuix / 369
Valoració del seu contingut / 374
 - 3.6.2.2. La biblioteca de Pasqual Pere Moles / 379
 - 3.6.2.3. Les biblioteques dels arquitectes Joan Soler, Josep Renart i Antoni Celles / 383
 - 3.6.2.4. Altres biblioteques catalanes i la d'Antoni Solà. Exemple de l'erudit il·lustrat en ple segle XIX / 389
 - 3.6.2.5. Una visió general de les biblioteques catalanes / 394

4. Els models a l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona / **397**
 - 4.1. L'adquisició de models i els concursos / **401**
 - 4.1.1. Les adquisicions a l'Escola de Llotja / **402**
 - 4.1.2. Els models en els concursos i els discursos pronunciats en els actes d'atorgament de premis / **417**
 - 4.2. Un apropament als models d'acord amb l'estètica d'Azara / **439**
 - 4.2.1. Els models clàssics trobats en excavacions, les al·legories i els temes històrics / **445**
 - 4.2.1.1. L'ideal estètic en els models de l'Antiguitat clàssica / **447**
 - La bellesa en la nuesa del cos: gladiadors i lluitadors / **448**
 - La bellesa andrògina de l'Apol·lo lligada a la d'altres models / **454**
 - La bellesa lligada a l'expressió idònia i la força muscular / **459**
 - Les característiques especials del món bàquic / **464**
 - Les representacions femenines: Venus i Diana / **469**
 - 4.2.1.2. Les al·legories i els temes històrics en l'obra d'art / **472**
 - Minerva i les heroïnes de l'Antiguitat clàssica potenciadores del patriotisme / **475**
 - Alguns programes al·legòrics a Catalunya, ressò del que es feia a la Roma d'Azara / **480**
 - L'Antiguitat clàssica i les al·legories en la il·lustració dels llibres / **490**
 - Els models pictòrics de l'Antiguitat trobats en les excavacions / **492**
 - Els programes pictòrics en residències i palaus catalans / **497**
 - Els triomfs de taula. Una manifestació al·legòrica del rang social / **504**
 - El retrat en altres àmbits socials / **508**
 - L'al·legoria en els temes històrics i la història com a gènere pictòric / **512**
 - 4.2.2. Una aproximació als models de temàtica religiosa d'acord amb les premisses estètiques d'Azara / **517**

III: LA REPERCUSSIÓ DE LES ACTIVITATS PROMOTORES D'AZARA EN L'ÀMBIT ARTÍSTIC CATALÀ / **537**

1. El ressò d'Azara en l'arquitectura catalana / **545**
 - 1.1. Azara i els seus passos en l'arquitectura / **547**
 - 1.2. Una visió general de l'arquitectura a Catalunya en el segle XVIII / **556**
 - 1.3. L'aportació d'Azara a través d'Antoni Celles / **567**
 - 1.3.1. La formació del primer pensionat en aquesta disciplina per la Junta de Comerç / **568**
 - 1.3.2. L'orientació classicista en la docència d'Antoni Celles / **574**
 - 1.3.3. La seva obra i els seus escrits, fonaments en la formació dels seus deixebles / **586**
 - 1.3.4. El neoclassicisme tardà desenvolupat a Catalunya pels deixebles de l'Escola de Llotja / **591**
 - 1.4. Algunes apreciacions sobre la incidència d'Azara en l'evolució de l'arquitectura catalana / **609**

2. La renovació estètica en l'escultura catalana / **613**
 - 2.1. Juan Adán i José Nicolás de Azara / **614**
 - 2.1.1. L'escultor aragonès a la Seu Nova de Lleida / **618**
 - 2.1.2. Els col·laboradors de l'escultor aragonès / **622**
 - 2.2. Dos escultors agremiats que accediren al títol d'acadèmic: Salvador Gurri i Ramon Amadeu / **630**
 - 2.2.1. Els escultors catalans que anaren a Roma, enfortidors de la introducció del nou gust estètic a Catalunya a finals del segle XVIII / **636**
 - 2.2.2. L'escultura al tombant del segle XIX i Damià Campeny a Roma / **642**
 - 2.2.3. Juan Adán i els escultors catalans a Madrid / **649**
 - 2.3. L'Escola de Llotja sota la direcció de Jaume Folch / **656**
 - 2.3.1. L'esplendor dels escultors catalans a Roma en les primeres dècades del segle XIX / **659**
 - 2.3.2. El retorn dels escultors catalans a la docència i als seus tallers / **666**
 - 2.4. El neoclassicisme a Catalunya: Damià Campeny i Antoni Solà / **671**
 - 2.4.1. Damià Campeny compagina la tasca docent amb la praxi d'escultor / **674**
 - 2.4.2. Els deixebles de l'Escola Gratuïta de Dibuix entre el neoclassicisme i el romanticisme / **679**
 - 2.5. Síntesi de l'evolució de l'escultura catalana i la incidència d'Azara / **684**
3. L'orientació italiana en el gravat català / **689**
 - 3.1. L'empori del gravat en el qual es mogué Azara / **692**
 - 3.2. La tècnica emprada pels nostres gravadors i les funcions del gravat / **696**
 - 3.3. Algunes premisses prèvies a l'aportació d'Azara al gravat català / **703**
 - 3.4. Pasqual Pere Moles, director de l'Escola de Llotja, i l'entrada de models italians / **706**
 - 3.4.1. Treball en equip: professors i deixebles de l'Escola / **709**
 - 3.4.2. Els deixebles de Pasqual Pere Moles / **716**
 - 3.5. La relació d'Azara amb el gravador Manuel Salvador Carmona / **719**
 - 3.5.1. Els pensionats a Madrid: Blai Ametller i Esteve Boix / **723**
 - 3.6. Josep Coromina, successor docent de Pasqual Pere Moles en l'Escola de Barcelona / **732**
 - 3.7. Francesc Fontanals a Florència i el seu pas per terres franceses / **737**
 - 3.8. El gravat calcogràfic en l'Escola de Llotja quan s'imposava la litografia / **740**
 - 3.9. Algunes qüestions puntuals sobre el gravat a Catalunya / **747**
4. La incidència d'Azara en la pintura a Catalunya / **749**
 - 4.1. La relació d'Azara amb Jacques Louis David i Francisco de Goya / **750**
 - 4.2. Anton Raphael Mengs a Catalunya i la paleta dels nostres pintors / **756**
 - 4.3. Els pintors pensionats a Roma / **762**
 - 4.4. La fidelitat del professorat de l'Escola de Llotja a l'estètica de Mengs / **770**
 - 4.5. L'obra de Josep Bernat Flaugier abans de la Guerra del Francès / **781**
 - 4.6. Adquisicions de la Junta de Comerç de models fidels a l'estètica difosa per Azara / **784**
 - 4.7. Una aproximació a l'estil d'artistes capdavanters al tombant del segle / **788**
 - 4.8. Algunes tendències pictòriques definides / **793**

- 4.9. La pintura catalana sota el domini de Josep Bernat Flaugier / **799**
- 4.10. Alguns intents renovadors en l'academicisme de l'Escola / **804**
- 4.11. Continuïtat i noves propostes estètiques en la pintura del segle XIX / **813**
- 4.12. Algunes consideracions a l'aportació d'Azara en la pintura catalana / **820**

IV: CLOENDA / 825

Bibliografia / **839**

Fonts documentals impreses / **877**

Fonts manuscrites / **893**

APÈNDIXS / 1

Llista d'imatges / **3**

Apèndix biogràfic: aproximació a la biografia d'artistes, polítics i erudits relacionats amb Azara / **13**

Apèndix documental / **67**

PREÀMBUL

La fortuna i alhora l'atzar van recaure en el nostre interès per la figura de l'il·lustrat José Nicolás de Azara. El primer contacte va néixer en els cursos de doctorat, quan indagàvem els temes iconogràfics presents en el gravat català sota la direcció de Rosa Maria Subirana Rebull. L'any següent vàrem continuar en aquesta línia a la Universitat Autònoma de Barcelona amb l'assignatura *L'Acadèmia i les Arts a Espanya al segle XVIII*, impartida per Bonaventura Bassegoda. El treball de recerca presentat, *Els models mitològics a l'Escola Gratuïta de Dibuix*, significà el nostre segon contacte, pel fet de consultar l'edició de les *Obras de Mengs* (1780) promoguda per Azara. No obstant això, fou Rosa Maria Subirana qui ens va suggerir continuar investigant sobre aquest erudit mecenes, per tal de valorar la seva implicació en la transmissió de la cultura italiana en l'art català. Ràpidament ens vàrem engrescar a tirar endavant el projecte, entusiasmats per la importància del personatge, i vam iniciar la recerca de la nostra tesi doctoral: *José Nicolás de Azara i la seva repercussió en l'àmbit artístic català*.

Així mateix, el nostre estudi quedava englobat en el projecte d'investigació que en aquell moment es duia a terme a la Universitat de Barcelona *Classicisme i academicisme a l'art català: 1750-1808. Dependències i invariants en relació a Espanya, París i Roma*, dirigit per Joan Ramon Triadó Tur.¹

Objectius de la recerca i abast dels continguts

De seguida compreguérem, a mesura que ens anàvem endinsant en la bibliografia d'Azara, que tant a Espanya com a Itàlia estava sent estudiat per molts investigadors, tant des del seu vessant polític com del de promotor de les arts. Semblava que de José Nicolás de Azara s'havia dit tot² i estaven cobertes totes les etapes del polític aragonès amb les tesis doctorals de Carlos E. Corona Baratech (Corona 1945); de Rafael Olaechea (Olaechea 1965); i de Gabriel Sánchez Espinosa (Sánchez 1994-I); i

¹ Projecte P.B 97-0863 del Departament d'Història de l'Art de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona.

² Sobre el paper polític i de promotor de les arts, vam fer-ne un avançament en la nostra tesi de llicenciatura (vegeu García Portugués 2000-I) i una síntesi en fou publicada per la Universitat de Granada en el XIII congrés del CEHA (vegeu García Portugués 2000-II).

les seves implicacions com a promotor de les arts, amb les tesis doctorals de Beatrice Cacciotti (Cacciotti 1993), de Javier Jordán de Urríes (Jordán 1995) i altres publicacions de temes més puntuals que detallarem en l' "Estat de la qüestió". Sortosament, el paper d'aquest promotor de les arts i polític donava per a més estudis.

Aparentment, tenir tanta informació havia de facilitar la nostra recerca, però no va ser així; la complexitat d'aquest il·lustrat el converteix en una figura històrica sense límits. De fet, ens ha sorprès trobar encara material inèdit, del qual ni tant sols no hi ha cap referència. Tot i que és conegut de tots el gran nombre de cartes conservades a la Biblioteca Nacional de Madrid, citades pels investigadors, encara resten pendents de ser objecte d'estudi i transcrites. Així mateix, vam trobar un nou fons epistolar a la Biblioteca de Catalunya, conegut per «Torres i Amat», el qual hem introduït parcialment en el nostre estudi en centrar-nos en l'objectiu principal de la tesi. Per aquest motiu, fem constància que hi ha molta documentació esperant ser indagada, sobretot des del vessant històric. També hem inclòs algunes notícies publicades en el diari romà *Chracas*, que ha resultat ser informació nova sobre el nostre mecenes.

Tot i haver descobert noves fonts documentals que han ampliat el nostre coneixement sobre el diplomàtic, ens vam adonar de la importància de dedicar una segona part (II) que s'unís a la primera (I), sobre la vida d'Azara, i la tercera (III), que incidia en la seva repercussió en l'ambient artístic català. Aquesta segona part (II) recull un tema clau: el pensament estètic del seu entorn cultural i artístic, des de la seva activitat de promotor i difusor del que s'entenia per *bon gust* a Itàlia i que sustentaria tot el seu ressò en el nostre país. Per tant, no podíem limitar la nostra recerca a conèixer la biografia d'Azara i després veure què succeïa a Catalunya. Així mateix, vam ser conscients que no ens podíem cenyir només a la documentació sobre les trameses de models que arribaven al nostre país i la dels artistes catalans que estigueren pensionats a Roma sota la seva tutela, alguns dels quals més tard exercirien de professors a l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona. Aquesta reducció no resolia l'objectiu del nostre estudi, especialment quan ens vam apropar als llibres que Azara va promoure i patrocinar. Aquesta nova part requeria plantejar quina fou la seva aportació estètica com a difusor d'un pensament filosòfic; quins models recomanà, per deduir perquè se'n triaren uns i no d'altres i, fins i tot, quina fou la seva influència en la praxi docent aplicada a les acadèmies i escoles espanyoles. Una part, per tant, que posaria en evidència la veritable repercussió de l'erudit Azara a l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona i, de retruc, a totes les escoles catalanes.

La nostra participació en el Simposi *De los códices medievales a los libros de artista: códices, tratados, libros, vehículos de comunicación creativa*, celebrat a

Trujillo, patrocinat per la Universitat d'Extremadura i el Comité Español de Historia del Arte (CEHA),³ va posar de relleu el nostre encert d'introduir-nos en la incidència d'Azara a Catalunya a través dels llibres que va promoure, d'aquells en què hi va col·laborar i fins i tot dels que va recomanar, com els estudis de José Ortiz, Francesco Milizia, Esteban de Arteaga i Pedro José Márquez, entre d'altres. També vam comprovar que era una línia de recerca bastant descuidada dins la història de l'art. Els investigadors que havien optat per apropar-se'n a l'estudi estètic aviat s'havien inclinat i derivat cap a la part més filosòfica, i d'altres relacionaven l'obra d'art amb l'estètica del moment de manera marginal. Com a resultat de la nostra exposició sobre els tractats estètics al voltant d'Azara, el director del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Màlaga, Juan María Montijano, ens va convidar a presentar una conferència en aquesta Facultat⁴ per tractar l'estètica difosa per Azara arreu de totes les acadèmies europees a través de la publicació de les *Obras de Mengs* (1780).⁵

D'entre la bibliografia que més ens ha ajudat en aquesta part, a més de consultar les fonts documentals impreses del moment, destaquen els estudis centrats en l'aportació d'Azara en el llibre de Mengs en la tesi doctoral de Mercedes Agueda (Agueda 1989) i, des d'un punt de vista filosòfic, la recerca de Ricardo Piñero (Piñero 1997), així com els completíssims catàlegs i treballs de Steffi Roettgen sobre l'obra i el pensament de Mengs (Roettgen 1993).⁶ També les monografies sobre estètica de col·laboradors i amics d'Azara, com les realitzades per Miquel Batllori, dedicades a Esteban de Arteaga i altres exjesuïtes (Batllori 1943-I),⁷ o l'anàlisi filosòfica de l'obra de Winckelmann de la tesi doctoral de Seymour Howard (Howard 1958). Els treballs de Delfín Rodríguez basats en l'arquitectura de Vitruvi, i les publicacions de José Ortiz i Pedro José Márquez (Rodríguez 1986).⁸ En aquesta línia tenim els estudis sobre la publicació dels llibres d'arquitectura de José Ortiz de Joaquin Bérchez (Bérchez 1981), així com les recerques de l'especialista en arquitectura moderna romana Juan María Montijano sobre les edicions de Francesco Milizia (Montijano 2005 i 2006).

³ Vam exposar el tema *Los tratados de estética en el entorno cultural de José Nicolás de Azara (1730-1804), después de la publicación de las "Obras de Mengs" (1780)*. García Portugués 2005-I.

⁴ La conferència es va donar el 24 de maig de 2006 i portà per títol: "José Nicolás de Azara y su ideario estético en las *Obras de Mengs*" (1780).

⁵ De nou el 10 de novembre de 2006 vam donar una classe en el seminari de doctorat de Rosa Maria Subirana Rebull, professora titular del Departament d'Història de l'Art de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, que portà per títol: "Els models que arribaren a Catalunya segons l'ideari estètic de José Nicolás de Azara plasmat en les *Obras de Mengs* (1780)".

⁶ Catàleg dedicat a la pintura de Mengs realitzada per als britànics. Catàlegs posteriors abasten tota l'obra de Mengs (Roettgen 1999), (Roettgen 2001) i (Roettgen 20003). Prèviament s'aproximà al tema en els treballs següents (Roettgen 1968) i (Roettgen 1977).

⁷ Consulteu altres treballs a (Batllori 1943-II), (Batllori 1966) i (Batllori 1998).

⁸ A aquesta primera recerca en seguiren d'altres (Rodríguez 1987) (Rodríguez 1992-I) (Rodríguez 1992-II) i (Rodríguez 1995).

Per a una aproximació a l'origen i desenvolupament del neoclassicisme per contextualitzar el paper d'Azara en la definició del bon gust, han resultat essencials el treball de Mario Praz (Praz 1939), encara no superat; les investigacions de Thomas Pelzel, on destaca el paper de Winckelmann, Mengs i Canova (Pelzel 1972), i el seu monogràfic a Mengs (Pelzel 1979), i les recerques definidores del neoclassicisme de Rosario Assunto (Assunto 1978) i (Assunto 1984), i de Francis Haskell i N. Penny (Haskell-Penny 1981).

Per conèixer quin fou l'ideal estètic que s'aplicava a la Real Academia de San Fernando, han resultat imprescindibles els estudis de Claude Bédat de 1967, 1974 i 1984. Alhora, ens vam poder apropar a l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona i concretar quines eren les seves preferències en models i quins llibres utilitzaven en la praxi docent, i vam poder comprovar la seva sintonia amb el que es feia a Madrid. Així, els llibres que Azara va promoure i editar, els models que va defensar i, fins i tot, l'ensenyament que considerava que s'havia d'aplicar a les acadèmies i escoles espanyoles per formar els artistes era un tema a indagar. Tot això és el que pretenem mostrar en la nostra tesi: una actuació il·lustrada que impregnà els pensionats espanyols, i també els catalans, els quals més tard la van transmetre al nostre país, la major part d'ells exercint com a professors. Ometre aquesta part hauria estat un descuit imperdonable, perquè, com veurem, ha resultat fonamental per formular l'objectiu principal del nostre estudi.

Pel fet d'aprofundir en el que significà el nom d'Azara en l'àmbit europeu a través dels escrits dels viatgers i dels tractats estètics que lloaven o criticaven el seu procedir promotor, hem pogut incidir en la seva aportació a Catalunya. Així, vam arribar a la part tercera (III) d'aquest treball, on hem volgut plasmar tot el seu ressò, no sols a través de la incidència d'Azara en la difusió d'un tipus de models i d'una estètica, sinó també descobrint com des de l'Escola Gratuïta de Dibuix se seguiren les seves propostes en totes les disciplines artístiques. D'aquesta manera vam comprovar que tant els primers professors de l'Escola com els seus successors, alguns dels quals estigueren sota la tutela d'Azara a Roma, respongueren perpetuant el seu ideal de bon gust fins ben avançat el segle XIX.

Tot i així, ens hem trobat amb força mancances, com la revisió i l'actualització de certes biografies d'artistes capdavanters que han quedat desfasades, o encara pitjor, mai iniciades. Per tant, d'alguns professors i ajudants que exerciren de docents, hem comprovat que no es coneix pràcticament res de la seva activitat artística, ni tan sols se sap quina fou la seva trajectòria dins del cos del professorat de l'Escola barcelonina. Únicament alguna obra aïllada i alguna informació localitzada pel fet d'haver concursat

en algun premi, en algun esdeveniment puntual o per alguna desavinença amb la direcció de la Junta de Comerç, ens han proporcionat dades per poder concretar el temps que van estar actius. Per això hem d'agrair les darreres recerques i les publicacions que han posat al dia l'art de Catalunya a través de les participacions d'investigadors en diferents congressos, simposis i jornades, com les organitzades pel CEHA o Comité Español de Historia del Arte, els d'Història Moderna per la Universitat de Barcelona, i les recents Jornades d'Història de l'Art a Catalunya, celebrades l'any passat a Valls (2006). També els darrers catàlegs de pintura i escultura publicats per la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, dels quals encara trobem a faltar el de gravat i, sobretot, el de dibuix.

Una altra dificultat afegida és no haver trobat a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi el material que Azara envià a l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona, entre el qual destaquem una considerable quantitat de dibuixos de Mengs, models primordials dins de la formació dels nostres artistes. Tot i aquestes mancances, hem considerat oportú assenyalar puntualment al llarg del treball algunes de les recerques que considerem que s'han d'afegir de manera ineludible a l'estudi d'aquests artistes pràcticament desconeguts, tals com indagar els programes pictòrics en les residències i palaus catalans. Per exemple, cal seguir la trajectòria d'artistes com els pintors Josep Casas i Antoni Sanahuja, Jaume Riera i Gaietà Pont, entre altres; l'escultor Nicolás Traver, agremiat però vinculat a la Junta de Comerç, i altres tallers que treballaren al marge de l'Escola de Barcelona i pels quals passaren alguns deixebles de Salvador Gurri; els gravadors Antoni Casas i Josep Coromina, professors de l'Escola que van preparar artistes que assoliren un nivell prou acceptable i, sobretot, els gravadors més notables com són Francesc Fontanals i Blai Ametller. Així mateix, s'ha de revisar, concretar i definir l'obra de Francesc Lacoma i Sans de la de Francesc Lacoma i Fontanet, i l'obra de la nissaga dels Planella, com la de Francesc Planella desplaçat a Mallorca. Altres temes mereixen un estudi: el del retrat d'aquest període a Catalunya; diferenciar les obres dels escultors Ramon Amadeu, Josep Barnoia i, més tard, Ramon Belart, en relació amb les obres realitzades per Lluís Bonifàs i Francesc Bonifàs, a diverses comarques vora l'Alt Camp i el Baix Camp. També cal cercar els possibles treballs que van dur a terme el pintor Francesc Rodríguez i els escultors Francesc Bover i Manuel Oliver a Roma, probablement vinculats amb l'orde religiós dels Trinitaris

Calçats,⁹ biografies que encara estan pendents. Aquestes propostes són alguns exemples d'altres que hem assenyalat al llarg del nostre estudi.

En aquesta darrera part, la bibliografia que ha constituït l'eix principal de la nostra tesi, a més de la posada al dia en congressos i jornades, és la següent: la tesi doctoral de Santiago Alcolea sobre la pintura a Catalunya (Alcolea 1959-62); la de Josep Maria Montaner dedicada a l'arquitecte Antoni Celles (Montaner 1990); la tesi de llicenciatura de Rosa Maria Subirana centrada en el gravador Pasqual Pere Moles (Subirana 1985) i la seva tesi doctoral que acota el gravat del segle XVIII a Catalunya (Subirana 1996); la tesi doctoral de Manuel Ruiz sobre l'Escola Gratuïta de Dibuix (Ruiz 1986); la d'Anna Riera, que defineix el treball dels escultors catalans en aquest període (Riera 1994); els estudis sobre l'escultor Damià Campeny de Carlos Cid, recentment compendiats i publicats (Cid 1998); novament els dos catàlegs del fons de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi: el de pintura de Francesc Fontbona i Victoria Durá (Fontbona-Durá 1999) i el d'escultura de Pilar Vélez (Vélez 2001); la col·lecció *Art de Catalunya. Ars Cataloniae*, volums dedicats a les diferents disciplines artístiques que tracten de posar al dia l'art català,¹⁰ a més d'algunes recerques puntuals que seran indicades a l'"Estat de la qüestió". Aquest és el compendi de treballs que ens han ajudat a encaminar i confirmar algunes de les hipòtesis plantejades al llarg de la tesi. Altres estudis monogràfics de pintors, arquitectes, però també d'altres gravadors i escultors encara desconeguts, haurien permès avaluar més a fons l'evolució de les diferents disciplines a Catalunya sota l'influx d'Azara.

Malgrat les mancances assenyalades, com són els estudis monogràfics complets dels nostres artistes, que ens haurien ajudat a treure un resultat final més ajustat, ens hem aventurat a continuar la nostra recerca. Així, en apropar-nos als models localitzats i definits amb nom, i conèixer el paper d'Azara com a difusor i defensor d'un gust estètic, hem pogut contrastar les fonts documentals manuscrites i impreses amb els testimonis gràfics i les obres conservades a la Reial Acadèmia de Sant Jordi. Un camí que ha resultat per a nosaltres una opció encertada, de la qual només noves investigacions poden corroborar o desmentir el nostre plantejament i les conclusions a què hem arribat, de manera que animem la crítica i li deixem la porta oberta.

⁹ Un treball que vam encetar i per al qual vam comprovar que calia una estada més continuada i llarga a Roma, ateses les dificultats per consultar l'Archivio di San Carlino i, sobretot, de localitzar al seu responsable, el pare Juan Pujana, quasi sempre desplaçat a Hispanoamèrica.

¹⁰ Navascués 1998, Subirachs 1998, Triadó 1998, Triadó 1999-II, Subirana 2000-II, Trenc 2001, Subirana-Triadó 2001 i Triadó 2003.

Arxius i fons consultats

Per complir els objectius traçats ha calgut fer un exhaustiu estat de la qüestió bibliogràfica per tenir presents les fonts documentals publicades per diferents investigadors, principalment l'epistolar. Després hem hagut de fer una selecció dels nombrosos documents encara inèdits llegats per Azara, i afegir alguns de transcrits parcialment i que hem considerat importants. Paral·lelament hem tingut en compte escrits i publicacions del seu temps que recreen l'ambient cultural del moment, així com aquelles edicions que va promoure, les quals completen la informació i corroboren alguns dels aspectes principals que caracteritzaven Azara. Potser el més satisfactori ha estat trobar documents encara inèdits, alguns dels quals vinculen Azara amb Catalunya i, sobretot, treballar sobre un nou fons ignorat en tots els estudis realitzats fins ara. Atès el gran nombre de documents donats a conèixer per altres investigadors, sovint hem hagut de tornar a verificar-los per la seva rellevància en el nostre treball, i ens hem dut la sorpresa de no trobar-ho. En alguns casos, i per motiu de la cal·ligrafia del diplomàtic, es fa quasi impossible fer-ne una lectura coherent, per tant s'ha transcrit algun document parcialment, amb l'objectiu de centrar el paràgraf triat a les necessitats de la recerca. En el cas dels documents inèdits, en citem la font a continuació de la transcripció a l'apèndix documental. En els que ja se n'ha donat a conèixer un fragment per algun investigador, s'hi ha afegit la font bibliogràfica.

Els arxius i les biblioteques consultades apareixen indexats per ordre alfabètic en la llista de sigles. Tot i així, volem esmentar aquells on vam trobar les fonts documentals manuscrites i impreses i la bibliografia que van resultar essencials en el nostre treball. A Barcelona: la Biblioteca Arús, la Biblioteca dels Museus, la Biblioteca de Catalunya, la Biblioteca Central de la Universitat de Barcelona, la Biblioteca d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona i la de la Universitat Autònoma, la Biblioteca de l'Ardiaca i la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès. A Madrid: la Biblioteca Nacional, la Biblioteca de la Real Academia de San Fernando, la Biblioteca de la Universitat Complutense, l'Archivo de la Embajada Española ante la Santa Sede en el Ministerio de Asuntos Exteriores i l'Archivo Histórico Nacional. A Salamanca: l'Archivo General de Simancas. A Roma: l'Archivo di Stato, la Biblioteca Apostòlica Vaticana, la Biblioteca Casanatense, la Biblioteca Hertziana, la Biblioteca dell'Istituto di Archeologia e dell'Arte i la Biblioteca de la Fondazione Marco Besso.

La consulta de diaris, butlletins i publicacions periòdiques ha completat l'ambient artístic a Roma i a Catalunya del nostre treball, de manera que s'han enregistrat algunes notícies no utilitzades per altres investigacions. En destaquem el

Chracas, també dit *Diario Ordinario di Roma* i *Diario de Ungheria* (*Chracas* 1766-1804); el *Boletín Enciclopédico de Nobles Artes* (*Boletín* 1846-1847); el Diari del baró de Maldà o *Calaix de Sastre* (Amat 1760-1816); el *Diario de Barcelona*,¹¹ les *Efemeridi Letterarie di Roma* (*Efemeridi* 1784 i 1796); la *Gaceta de Madrid* (*Gaceta* 1797 i 1798),¹² el *Giornale delle Belle Arti* (*Giornale* 1784-1787); les *Memorie per la Belle Arti* (Guattani 1785-1788, Guattani 1805); les *Memorie enciclopediche* (Guattani 1806-1819), i *Memorie romane* (Guattani 1824-1827). També hem considerat important per al nostre objectiu tenir en compte les dedicatòries a Azara d'aquells que foren recomanats i obtingueren alguna gràcia del rei, les quals han estat incloses a l'apèndix documental per facilitar-ne la lectura, així com les anotacions i introduccions escrites per ell en llibres que va patrocinar. Així mateix, hem trobat un gran nombre de documents manuscrits i fonts impreses que citen Azara arran d'algunes de les seves activitats promotores.

Volem constatar que l'estat de la qüestió de les fonts impreses i de la bibliografia utilitzades presenta una certa complexitat per la gran quantitat d'estudis realitzats sobre el nostre personatge i sobre l'art a Catalunya. Tant les fonts contemporànies d'Azara com la bibliografia posterior ens han permès entendre el moment que va viure el nostre il·lustrat, però no les hem tingut en compte com a fets inqüestionables. Contràriament, hem detectat que poden estar subjectes a interessos particulars i donar una visió errònia o magnificada del personatge.¹³

El nostre enfocament, com així ho vam fer en la nostra tesi de llicenciatura, pretén donar a conèixer el ressò europeu que tingué Azara com a col·leccionista, bibliòfil, promotor de les arts i protector de literats i artistes, no sols espanyols, sinó de tot aquell que demostrés la seva vàlua. Hem tingut molt interès a fer un recorregut per la valoració que fan d'Azara altres il·lustrats per descobrir la seva aportació estètica a Espanya i per extensió a Catalunya. Tot i destacar el seu vessant promotor artístic i cultural, no podem excloure el paper del polític, perquè entenem que Azara no s'hauria pogut projectar tan esplendorosament com ho va fer sense les relacions i els mitjans que li van proporcionar els diferents càrrecs d'Estat que va ocupar. Així, coneixent la persona i el seu ambient cultural, a través de les seves cartes, les seves trameses de models a Catalunya, i indirectament a Madrid, les seves edicions de llibres, el seu ajut als pensionats i la seva aportació filosòfica i acadèmica, hem pogut discernir quina fou la seva repercussió en l'àmbit artístic català.

¹¹ *Diario de Barcelona* a partir de 1794 (vegeu la llista de les fonts impreses).

¹² I altres anys consultats a la llista de les fonts impreses.

¹³ Tal és el cas de les *Memorie* 1785-1788, Boni 1804 i Castellanos 1849-50 (fonts impreses i bibliografia que es comenta a l'"Estat de la qüestió").

Estructuració del treball

A mesura que avançava el treball, com a conseqüència de la bibliografia consultada i del nou material inèdit localitzat, els temes *a priori* marginals anaven cobrant més envergadura. Com ja hem avançat, vam obrir un nou apartat que definitivament integrava les altres dues parts que prèviament havien considerat el corpus de tot el treball. Això significà reordenar tota la informació per donar coherència al nou enfocament; aspectes aparentment col·laterals aportaven idees que permetien establir hipòtesis, a voltes afortunades perquè reforçaven l'objectiu de la tesi, però d'altres, tot i ser molt engrescadores, dirigien la recerca cap a temes diversos.

Així, després de procedir a la valoració de les fonts i la bibliografia treballades en l'”Estat de la qüestió”, hem estructurat la tesi en tres grans apartats:

I: Conté la biografia cronològica de tots els aspectes humans, polítics, literaris i artístics d'Azara, exposats per anys, amb les corresponents fonts bibliogràfiques i documentals impreses i manuscrites, algunes de les quals han estat transcrites a l'apèndix documental. L'acompanya una síntesi biogràfica que intenta contextualitzar el nostre protector de les arts, sense oblidar que gran part de les seves empreses van estar associades a les seves activitats polítiques. A continuació afegim dos dels capítols de l'inici de la nostra recerca, ja que els considerem obligatoris per complir l'objectiu de la nostra tesi: el primer perquè recull la informació del pas dels pensionats catalans per l'Escola d'Azara, així com les relacions que van establir amb altres artistes desplaçats a Roma, i el segon, perquè situa Azara a Barcelona, un tema totalment nou, en el qual s'inclou molta documentació inèdita.

II: Segons el nostre criteri, no podíem passar de Roma a Catalunya sense conèixer què significà en l'àmbit europeu el pensament estètic d'aquest il·lustrat i la seva participació en la promoció d'altres estudis culturals. Aquest és un punt clau que demostra com Azara va afavorir i fomentar el canvi en el gust estètic del moment. Per aquest motiu, en primer lloc ens apropem als tractats estètics encapçalats per les *Obras de Mengs* (1780). A continuació, centrem el nostre interès en els llibres de viatges per conèixer quina fou la visió dels viatgers del bibliòfil, col·leccionista i protector de les arts. Més endavant, intentem descobrir en què consistí la praxi acadèmica, la biblioteca i el pensament estètic dels consiliaris de la Real Academia de San Fernando per refermar la incidència de Mengs i d'Azara. Així, amb aquest marc acadèmic ens hem aproximat a les biblioteques de l'Escola de Barcelona i a les d'altres artistes rellevants protagonistes d'aquest període a fi de comprovar-ne els paral·lelismes i confirmar que a Catalunya se

seguien les propostes acadèmiques. Per concloure aquesta part, hem passat als models descrits per Winckelmann, Mengs i Azara com a paradigma de bellesa, i hem comprovat que les adquisicions de la Junta de Comerç i els models demanats en concursos a l'Escola de Barcelona coincidien amb els proposats pel mecenes.

III: El protagonisme l'adquireix el ressò a Catalunya de tot aquest bagatge cultural i artístic promogut per Azara. Així, cadascuna de les diferents disciplines artístiques encapçala un capítol. Tot i estar les seves activitats interrelacionades, s'han tractat individualment perquè, com veurem, la incidència del nostre promotor en cada disciplina no fou paral·lela en el temps, ni tampoc tingué la mateixa rellevança ni el mateix encert artístic. Per aquest motiu, en finalitzar cada capítol hem inclòs una valoració sintetitzada de les dades exposades, on constatem les incidències i els canvis operats a Catalunya, sobretot en l'estil, per mitjà de tot el que van aprendre els nostres artistes a Roma i després van desenvolupar al nostre país, exercint gran part d'ells de professors. També hem tingut en compte que el gust estètic caminava sense aturar-se cap al neoclassicisme en el món artístic, i alhora hem destacat aquelles diferències i reminiscències estilístiques tradicionals que encara mantenien la seva vigència en l'art.

Tanca totes aquestes parts la «Cloenda» que posa de relleu els punts essencials de la nostra investigació.

Formant part del cos del treball, hem inclòs una sèrie de llistes encapçalades per la bibliografia amb tots els llibres i articles consultats i treballats ordenats per ordre alfabètic del primer cognom, seguit de l'any de l'estudi per facilitar-ne la localització. També hi consten les fonts documentals impreses o llista de les edicions contemporànies a Azara que hem considerat imprescindibles per establir les nostres hipòtesis, per descriure l'entorn romà, la figura del promotor de les arts i l'ambient artístic català en el qual es reproduí la seva orientació estètica. Així mateix la relació dels documents manuscrits inèdits englobats per la referència de l'arxiu en què es troben, dels quals només hem registrat les cartes i els documents que hem donat a conèixer; la resta figuren a peu de pàgina al llarg del treball, amb la corresponent cita bibliogràfica. Hem incorporat una llista de sigles i abreviatures per fer-ne més àgil la lectura i la relació de les reproduccions gràfiques incloses a la tesi. Tot i que no és el nostre objectiu fer una anàlisi compositiva o iconogràfica, sinó que la prioritat ha consistit a posar en relleu els plantejaments i les idees exposades en el text, en alguns casos hem presentat alguna imatge no coneguda per la historiografia.

Finalment, com a annexos i amb el propòsit de no trencar el discurs del text, incloem l'apèndix biogràfic, un repertori alfabètic de personatges que identifica els amics i erudits que es van relacionar amb Azara i els artistes més rellevants de l'art

català del final del segle XVIII i l'inici del XIX. També un apèndix documental, amb tots els textos, cartes i notícies, encara inèdits, els quals configuren el suport del nostre plantejament en la tesi.

Agraïments

L'elaboració d'una tesi doctoral suposa una tasca continuada de bastants anys que, a més d'implicar directament qui la realitza, involucra d'una manera més indirecta una sèrie de persones sense l'ajut de les quals el treball s'hauria perllongat i hauria resultat feixuc.

Per tant, expresso la meva gratitud a Maria Bagur, secretària del Departament d'Història de l'Art de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, per les cartes de recomanació i els documents facilitats per poder accedir als diferents arxius i biblioteques privats i públics, tant a Roma com a Salamanca, Madrid i Barcelona.

A l'amabilitat i l'ajut del personal de l'Archivio di Stato, de la Biblioteca Casanatense, de la Biblioteca Hertziana, de la Biblioteca dell'Istituto di Archeologia e dell'Arte, de la Biblioteca de la Fondazione Marco Besso i de la Biblioteca Apostòlica Vaticana a Roma. Al de la Biblioteca Nacional, de l'Archivo de la Embajada Española ante la Santa Sede en el Ministerio de Asuntos Exteriores, de l'Archivo Nacional, de la Biblioteca de la Real Academia de San Fernando a Madrid i de l'Archivo General de Simancas. Finalment, al personal de la Biblioteca del Museu, de la Biblioteca Arús, de la Biblioteca de Catalunya i de l'Arxiu de la Reial Acadèmia Catalana de Sant Jordi, i sobretot a Francesc Fontbona i Victòria Durá per la informació, els consells i el material facilitat.

En especial, vull recordar el representant a Roma del CSIC, Xavier Dupré Raventós, i fer-li un homenatge pòstum, per haver agilitat el meu treball de recerca i haver-me posat en contacte amb la professora de la Universitat Tor Vergata Beatrice Cacciotti, l'especialista de les col·leccions del nostre promotor de les arts. A Valentí Miserachs, director del Pontificio Istituto di Musica Sacra de Ciutat del Vaticà per haver-me acollit sota la seva tutela durant les meves successives estades a Roma. A Eliséo Trenc, professor de la Université de Reims, a Alonso R. Gutiérrez de Ceballos, professor emèrit de la Universitat Complutense de Madrid, i a Anna Riera, professora de la Universitat Roma Tre, pel material i la informació bibliogràfica facilitats; i

darrerament a Juan María Montijano, professor de la Universitat de Màlaga, pel seu interès pels meus treballs sobre el pensament estètic.

Al catedràtic d'Història Moderna per la UNED Carlos Martínez Shaw, el primer que em va encomanar aquesta petita flama de l'interès per les arts, i per demostrar la seva confiança en mi. A Juan Carrete Parrondo, que amb la seva amabilitat em va obrir les portes de l'arxiu de la Real Academia de San Fernando i em va posar en contacte amb Gabriel Sánchez Espinosa, un altre dels especialistes en Azara. A Javier Jordán de Urríes que, amb la seva recerca, n'ha facilitat enormement la meua.

A la catedràtica del Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona M. Àngels Pérez Samper, i al professor Joan Lluís Palos per la informació bibliogràfica actualitzada facilitada. A Sofia Mata, professora de la Universitat Rovira Virgili de Tarragona, per aportar noves dades sobre les biografies dels escultors de l'entorn del taller Bonifàs.

A José Ignacio Calvo Ruata, cap de la Secció de Restauració dels Béns Mobles de la Diputació de Saragossa, i a Santiago Saenz Samaniego de la Real Academia de la Historia de Madrid, per fer-me arribar documentació de sengles còpies del retrat d'Azara de l'original de Mengs, realitzades per deixebles.

Mereix una menció destacada Beatriz García Sánchez, per assabentar-me de l'existència d'un arxiu de cartes d'Azara a la Biblioteca de Catalunya, que van resultar inèdites. Pels ànims de José Ignacio Abeijón i Elisa Arnau Gubern i pels seus estudis basats en els llibres de viatges.

A Ventura Bajet, president de la Fundació Jaume Callís, i a Isabel Marín, del Reial Cercle Artístic, pel seu suport. A la meua família, pares i germana, i especialment al meu marit, Xavier Roura, per la seva paciència i la seguretat que m'ha proporcionat per anar endavant. Als meus amics Lúdia Català, Mari Carmen Sánchez, Juan Carrasco, Mari Fé Folgar i Teresa Castelló, sempre presents en els moments més difícils. A Maite Mas per la revisió lingüística i a Pietro Valfrè pel seu ajut en la llengua italiana.

Finalment, a la directora d'aquest estudi, Rosa Maria Subirana Rebull, a qui rendeix el més sincer agraïment, perquè aquest treball de recerca ha estat possible gràcies a la confiança que ha dipositat en mi. Tant per haver-me suggerit el tema de José Nicolás de Azara com per tots els constants consells donats durant la investigació i l'ajuda moral atorgada en cadascun dels entrebancs que m'he anat trobant.

A tots ells els faig palesa la meua gratitud, i espero que continuïn mantenint viva la seva confiança en mi per dur a terme les noves fites que m'he proposat més enllà del present estudi.

Sigles

ACL

Lleida. Arxiu Capitular de Lleida.

ADL

Lleida. Arxiu Diocesà de Lleida.

AMM

Barcelona. Arxiu Museu Marès.

ARACBASJ

Barcelona. Arxiu de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi.

ARASF

Madrid. Arxiu de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando.

AASL

Roma. Archivio Storico dell'Accademia di S. Luca.

AAT

Tarragona. Arxiu Arxidiocesà de Tarragona.

AEESS

Madrid. Archivo de la Embajada de España ante la Santa Sede.

AHCB

Barcelona. Arxiu Històric Ciutat de Barcelona.

AHN

Madrid. Archivo Histórico Nacional

AJC

Barcelona. Arxiu de la Reial Junta de Comerç de Catalunya. Biblioteca de Catalunya.

AGS

Simanca. Archivo General

APEPC

Barcelona. Arxiu Provincial de l'Escola Pia de Catalunya.

APFA

Madrid. Archivo particular de la Familia Azara.

ASL

Roma. Accademia di San Luca.

ASR

Roma. Archivio di Stato di Roma.

BA

Barcelona. Biblioteca Arús.

BC

Barcelona. Biblioteca de Catalunya.

BCR

Roma. Biblioteca Casanatense.

BHR

Roma. Hertziana (Biblioteca).

BFMBR

Roma. Fondazione Marco Besso (Biblioteca).

BMVB

Vilanova i la Geltrú. Biblioteca Museu Víctor Balaguer.

BN

Madrid. Biblioteca Nacional.

BUB

Barcelona. Biblioteca de la Universitat.

BUCM

Madrid. Biblioteca de la Universidad Complutense.

CEHA

Murcia. Comité Español de Historia del Arte.

FBN

Florència. Biblioteca Nazionale Centrale.

IASA

Roma. Istituto Nazionale di Archeologia e Istoria dell'Arte.

IMHC

Barcelona. Institut Municipal d'Història de la Ciutat. (ARDIACA)

LAJ

Barcelona. Biblioteca de Catalunya: Llibre d'Acords de la Reial Junta de Comerç de Catalunya.

MAN

Madrid. Museu Arqueològic Nacional.

MNAC(BHA)

Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya [Biblioteca d'Història de l'Art]

MNAC(GDG)

Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya [Gabinet de Dibuixos i Gravats]

MVAT

Ciutat del Vaticà. Museu del Vaticà.

RACBASJ

Barcelona. Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi.

RAH

Madrid. Real Academia de la Historia.

RASF

Madrid. Real Academia de Bellas Artes de San Fernando.

UAB

Bellaterra. Universitat Autònoma de Barcelona.

VAT

Ciutat del Vaticà. Biblioteca Vaticana.

Abreviatures

a.	abans
art.	article, articolo i artículo
ap.	aproximadament
bib.	bibliografia
Bon	Bonsoms
c.	<i>circa</i>
C.	Crist
c.u.	cada un; cada una
cat.	<i>catàleg, catalogo, catálogo</i>
cit.	citat; citada
cl.	clixè
cm.	centímetres
col.	Col·lecció
d.	després
dept.	departament
dib.	dibuix; [localització del dibuix preparatori]
div.	divisa
doc.	document / documental
dir.	director
dr.	doctor
dra.	doctora
e.l.	empremta de la làmina
e.s.	estampa solta
ed.	edició, editorial
est.	estampa; [localització de les estampes]
et al.	<i>et alii</i> (i altres)
etc.	etcètera
exp.	expedient, exposició; [exposicions]
f.	full; foli
fac	facsimil
ff.	fulls; folis
fd.	fonts documentals
fig.	figura
figs.	figures
frag.	fragment
full.	fullets
gràf.	gràfic

ibidem.	dit immediatament abans
il.	il·lustració/ons; il·lustrat
inc.	incomplet
inv.	inventari
l.	llibre
lám.	làmina de coure; [localització de la làmina de coure]
llg.	llegenda
llig.	lligall
man.	manual
mm.	mil·límetres
mod.	model; [localització del model]
mss.	manuscrit
n.	nota
núm.	número
núms.	números
obr.	obres impreses; [obres impreses, manuscrits i/o documents il·lustrats amb estampes]
obs.	observacions
op. cit.	<i>opus citatum</i> (obra citada)
p.	pare
pag.	paginació
quad.	quadern
R	reserva
ref.	referència
s.a.	<i>sine anno</i> (sense any)
s.d.	sense data
sec.	secció
s.f.	sense firma
s.fol.	sense foliació
s.l.	<i>sine loco</i> (no se sap el lloc de publicació)
S.M.	Su Majestad
s.n.	<i>sine nomine</i> (no es sap el nom)
s.núm.	sense número
s.p.	sense pàgina
ss.	següents
s.v.	<i>sub voce</i> (a l'entrada en els diccionaris)
t.	tom, tomo
tav.	tavola
v.	volum
vid.	videre
vols.	volums